…RYSTYCZNA
WYDAWANA Z SUBWENCJĄ MIN. ROBÓT PUBL. W WARSZAWIE

DR. MIECZYSŁAW ORŁOWICZ
ST. REFERENT DLA SPRAW TURYSTYKI W MIN. ROBÓT PUBL.

NR. 11

ILUSTROWANY PRZEWODNIK
PO GRUDZIĄDZU

Z 13 ILUSTRACJAMI I PLANEM MIASTA

KSIĄŻNICA POLSKA
T-WA NAUCZYCIELI SZKÓŁ ŚREDNICH I WYŻSZYCH
AKC. SP. KARTOGR. I WYDAWNICZA
LWÓW-WARSZAWA
1924

POLSKA BIBLJOTEKA TURYSTYCZNA

Książnica Polska T. N. S. Ś. i W. wydaje od roku 1920 z inicjatywy i z pomocą Ministerstwa Robót Publ. w Warszawie cykl przewodników turystycznych na wzór podobnych wydawnictw zagranicznych, chcąc stworzyć jednolitą bibljotekę wydawnictw poświęconych Polsce, jej dzielnicom, miastom, górom, zdrojowiskom i t. d. Istnieje zamiar wydania w ciągu kilku lat najbliższych kilkudziesięciu tomików tej bibljoteki, które obejmą poszczególne województwa, większe miasta, ziemie kresowe i zdrojowiska.

Dotychczas wyszły w opracowaniu dr. Mieczysława Orłowicza:

Nr. 1. Przewodnik po Polsce. Lwów 1924.
Nr. 2. Ilustr. Przewodnik po Poznańskiem. Lwów 1920.
Nr. 3. Ilustrowany Przewodnik po Poznaniu. Lwów 1920.
Nr. 4. Ilustr. Przewodnik po Spiszu, Orawie, Liptowie i Czadeckim. Lwów 1921.
Nr. 5. Ilustr. Przewodnik po Jarosławiu. Lwów 1922.
Nr. 6. Ilustrowany Przewodnik po Mazurach Pruskich i Warmji. Lwów 1923.
Nr. 7. Ilustr. Przewodnik po województwie Pomorskiem. Lwów 1924.
Nr. 8. Ilustr. Przewodnik po woj. Śląskiem. Lwów 1924
Nr. 9. Ilustr. Przewodnik po Toruniu. Lwów 1924.
Nr. 10. Ilustrowany Przewodnik po Chełmnie i Świeciu. Lwów, 1924.
Nr. 11. Ilustr. Przewodnik po Grudziądzu. Lwów 1924.
Nr. 12. Ilustr. Przew. po Ziemi Kaszubskiej. Lwów 1924.
Nr. 13. Ilustr. Przewodnik po Lwowie. Lwów 1924.

W przygotowaniu ilustrowane przewodniki:

a) po Krakowie, b) po Wołyniu, c) po zdrojowiskach i uzdrowiskach Polski, które wyjdą w roku 1924.

POLSKA BIBLJOTEKA TURYSTYCZNA
WYDAWANA Z SUBWENCJĄ MIN. ROBÓT PUBLICZNYCH W WARSZAWIE

DR. MIECZYSŁAW ORŁOWICZ
ST. REFERENT DLA SPRAW TURYSTYKI W MIN. ROBÓT PUBLICZNYCH

NR. 11

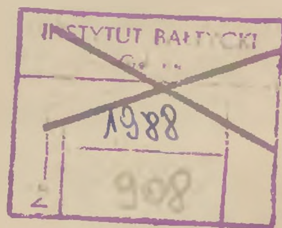
ILUSTROWANY PRZEWODNIK PO GRUDZIĄDZU

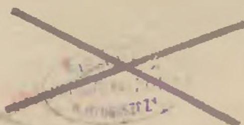
ODBITKA Z „ILUSTR. PRZEW. PO WOJ. POMORSKIEM"

Z 13 ILUSTRACJAMI I PLANEM MIASTA

KSIĄŻNICA POLSKA
TOWARZYSTWA NAUCZ. SZKÓŁ ŚREDNICH I WYŻSZYCH
AKC. SP. KARTOGRAFICZNA I WYDAWNICZA
LWÓW — WARSZAWA
1924

ODBITO WE WŁASNYCH ZAKŁADACH GRAFICZNYCH WE LWOWIE

GRUDZIĄDZ

Hotele: Królewski Dwór (Eugen Mattut) Rynek 3. „Pod Złotym Lwem“ (Adolf Kull) ul. Trzeciego Maja 16. Centralny (Bracia Lange) Plac 23 Stycznia 6. H. Warszawski (Lisewicz) ul. Kwidzyńska 21. H. Dworcowy (Franciszek Semerau) ul. Dworcowa 39. H. Kelasa ul. Kwidzyńska 42. H. Karolewicza ul. Toruńska 28.

Restauracje: we wszystkich wymienionych hotelach, nadto restauracja „Wielkopolanka“ (Kowalczyk i Kulpiński) przy pl. 23. stycznia połączona z cukiernią.

Pensjonat Steinicke pl. 23 Stycznia 7.

Tramwaje elektryczne, dwie linje, jedna wzdłuż całego miasta, przecinająca go z północy na południe, z dworca kolejowego przez ul. Trzeciego Maja, Rynek, ul. Kwidzyńską i ul. Lipową, zaś druga w dzielnicę południową wzdłuż długiej ul. Chełmińskiej. Punkt węzłowy na Placu 23 Stycznia.

Poczta na rogu ul. Sienkiewicza i Mickiewicza.

Przewodnik po Grudziądzu opracowany przez Ignacego Żnińskiego wydała w r. 1913 Gazeta Grudziądzka. Jest też obszerny przewodnik niemiecki Pawła Fischera (Wyd. III. 1912).

Grudziądz jest drugiem miastem województwa po Toruniu, liczy 34.200 m. leży na prawym brzegu Wisły. Ponieważ miasto rozwinęło się dopiero w ostatnich kilkudziesięciu latach, posiada bez porównania mniej zabytków artystycznych i historycznych od Torunia, a charakter miasta jest zupełnie nowożytny.

Dzieje miasta. Nazwa Grudziądza pochodzi od polskiego słowa „gródek“ co świadczy albo o założeniu grodu tutejszego przez Polaków, albo o polskiej ludności pierwotnej. Poniewaz Grudziądz leży kilka kilometrów na południe od ujścia Ossy do Wisły, za *Bolesława Chrobrego* należał do Polski, gdyż wtedy Ossa była rzeką graniczną. Później został zajęty przez Prusaków i przyłączony do Pomezanji, a w r. 1064 nie mógł go zdobyć Bolesław Śmiały. Zczasem wrócił do Polski, a dopiero w r. 1216 został znowu zdobyty i zniszczony przez Prusaków. W r. 1233 zajęli go *Krzyżacy,* i zaczęli budowę zamku, chwilowo w r. 1242 zajętego przez Świętopełka. Od r. 1250 był on siedzibą komturów krzyżackich. W r. 1277 zajęli i zbu-

rzyli miasto Prusacy pod Skomantem. Powstała u stóp zamku osada otrzymała w r. 1291 od Krzyżaków prawo magdeburskie. Pierwotny Grudziądz należał od r. 1243 do biskupów Pome-

Fara i spichrze w Grudziądzu

Fot. mjr. Henryk Gąsiorowski — Ze zbiorów Min. Robót. Publ.

zańskich, jednakże w r. 1255 oddali oni go Krzyżakom, przenosząc swą stolicę do Kwidzyny. W XIV w. wzrasta handel i zamożność miasta, aczkolwiek nie należąc do Hanzy nie mogło rywalizować z Toruniem i Chełmnem. Skutkiem powodzi

Grudziądz z Klimka

w r. 1388 runęła do Wisły część zamku. W r. 1411 po chwilowem zajęciu miasta przez Polaków, ścięli Krzyżacy w Grudziądzu założyciela „Związku Jaszczurczego“ Mikołaja z Ryńska, za sprzyjanie Polsce i akcję przeciw Krzyżakom.

W czasie *wojny trzynastoletniej* przystąpił Grudziądz do Związku Miast Pruskich, a 13 lipca 1454 odebrał tu Kazimierz Jagiellończyk hołd Stanów Pruskich z biskupami i kapitułą chełmińską. Miasta i zamku nie udało się odtąd odbić Krzyżakom mimo kilkakrotnych oblężeń. Od pokoju toruńskiego w r. 1466 należał Grudziądz do Polski jako miasto powiatowe województwa chełmińskiego i siedziba starostów grodowych.

Za *polskich czasów* zbierały się w Grudziądzu sejmy pruskie na sesje, które zaczynały się na św. Michała. Obradowały one częściowo w kościele św. Mikołaja a częściowo w ratuszu. Między starostami a mieszczaństwem, które od czasów krzyżackich było niemieckiem, był dość znaczny antagonizm, szczególnie w XVI i XVII w., w dobie walk religijnych.

Reformacja pojawia się w Grudziądzu już w r. 1524, kiedy wygłasza tu kazanie w duchu ewangelickim biskup pomezański Edward Queiss. Po dłuższych sporach oddaje *Zygmunt August* w r. 1569 ewangelikom kościoły św. Jerzego i św. Ducha, a w r. 1572 opanowują oni też kościół św. Mikołaja. W dobie *Batorego* byli katolicy bez kościołów, lecz z wyroku Zygmunta III w r. 1598 otrzymali zwrot kościołów św. Mikołaja i św. Ducha. Protestanci zatrzymali tylko kościół św. Jerzego, zniszczony w r. 1618 przez powódź. Kontrreformacja w dobie *Zygmunta III* znalazła w Grudziądzu gorliwych szermierzy w Jezuitach, którzy osiadają tu w r. 1622 i z krótką przerwą prowadzą kolegjum łacińskie do rozbioru Polski. W czasie *pierwszej wojny szwedzkiej* (1626—35) bawił tu kilkakrotnie Zygmunt III i Władysław IV. W mieście i okolicy były liczne obozy wojsk polskich, lecz do zajęcia miasta przez Szwedów nie przyszło.

Mimo odebrania kościołów ewangelikom trwał w XVII w. nadal w Grudziądzu *antagonizm religijny*, który poczęści był antagonizmem narodowym między niemieckiem mieszczaństwem a polskimi starostami i duchowieństwem. Na antagonizmie tym usiłowali oprzeć swe rządy *Szwedzi*, którzy niemal bez walki przy skrytem poparciu protestanckiego mieszczaństwa zajęli Grudziądz 13 grudnia 1655 i rządzili miastem blisko przez cztery lata. Chcąc przez *prześladowanie katolików* pozyskać sympatję mieszczaństwa wypędzili z Grudziądza Jezuitów oraz katolickiego proboszcza z kościoła św. Mikołaja, a obydwa kościoły po obrabowaniu ich oddali protestantom. Kilkakrotnie bawił w tym czasie na zamku król szwedzki *Karol Gustaw*

z królową podejmowany uroczyście. W r. 1656 zaraza pochłonęła 800 osób. Kontrybucje i rabunki szwedzkie dały się jednak wkrótce tak we znaki ludności, że powstał spisek przeciw Szwedom, a burmistrz Ackerbaum uciekł potajemnie z miasta, by sprowadzić odsiecz polską. 23 sierpnia 1659 armja polska z 15.000 wojska pod wodzą Jerzego Lubomirskiego zaczęła ***oblężenie miasta***, zdobyto je po 6 dniach, przyczem spłonęła większa część miasta i przedmieść, spłonął ratusz i kościół św. Ducha, a zamek został poważnie uszkodzony. Nazajutrz poddali się Szwedzi na zamku. Kościoły zwrócono znowu katolikom.

W czasie ***trzeciej wojny szwedzkiej*** 12 czerwca 1703 zajęli zamek Szwedzi, przyczem obrabowali klasztor Jezuitów. W ciągu następnych lat 15 nawiedzały Grudziądz coraz to inne wojska: Polacy, Sasi, Szwedzi i Rosjanie, zmieniali się nieraz po kilka razy w ciągu roku, wyciskając kontrybucje, rabując i niszcząc domy. W r. 1709 i 1710 zaraza zabrała 2.000 ofiar. W r. 1711 bawił tu Piotr Wielki, a załoga rosyjska opuściła miasto dopiero w r. 1718. Miasto zniszczone przez wojnę i wyludnione przez zarazę upadło, i nie zdołało się już podźwignąć do rozbioru Polski, w czasie którego liczyło za ledwie 1200 m.

Starostami tutejszymi za polskich czasów po wykupieniu starostwa z rąk potomków czeskiego rotmistrza Jana Skalskiego, byli 1484—1546 członkowie rodziny Sokołowskich, potem Wojanowscy, Czemowie, Szydłowscy, Zborowscy, Konopaccy, Konarscy, Mortęscy, Szczepańscy, (1616—55), królowa Marja Ludwika (1660—67), Borowski, Szembek, marszałek Mniszech, Buchholcowie, wreszcie ostatnim starostą był hr. August Stanisław Goltz (1770—72), któremu za odebrane dobra wypłacił rząd pruski 30.000 talarów.

W marcu 1772 zajęły Grudziądz wojska pruskie, a 8 czerwca tego roku przybył po raz pierwszy ***Fryderyk II.*** Przeznaczył on Grudziądz na twierdzę, a niedowierzając lojalności spolonizowanego wówczas mieszczaństwa, zaczął odrazu miasto i okolicę kolonizować Niemcami ze Śląska, Turyngji i Meklenburgji. W latach 1775—85 budowano pod kierownictwem Gontzenbacha twierdzę, a zajętych było przy tem 5.000 robotników i rzemieślników, których na rozkaz Fryderyka II sprowadzono z głębi Niemiec, co też przyczyniło się do germanizacji miasta. Forteca ta odegrała wybitną rolę w dziejach ***wojen napoleońskich***, a w r. 1807 mimo oblężenia przez Francuzów i Polaków, które trwało od 11 lutego do pokoju w Tylży w lipcu, nie poddała się Francuzom. Dowódcą twierdzy był wtedy gen. Wilhelm Courbière, zgermanizowany potomek francuskich hugonotów.

W XIX w. rozwój Grudziądza rozpoczyna się dopiero po r. 1878, gdy otrzymał on połączenie kolejowe. W r. 1879 powstał most na Wiśle i kolej do Laskowic, zaś w r. 1883 otwarto kolej z Torunia przez Grudziądz do Malborka. Rozwój handlu i przemysłu przy końcu XIX w. spowodował, że Grudziądz, który w r. 1867 liczył zaledwie 10.500 mieszk. wzrósł do wojny blisko pięciokrotnie. Grudziądz stał się centrem ***przemysłu fabrycznego*** a do największych fabryk należą odlewarnia żelaza Herzfelda i Victoriusa, fabryka maszyn rolniczych Tow. Akc. A. Ventzki, fabryka przetworów smoły, duża cegielnia

Rynek w Grudziądzu Fot. Jan Gospodarek w Grudziądzu

i fabryka wyrobów z gliny, Maksymiljana Falka i Ski, młyn Hoffnung i Liebert i t. d. Ogromny ***garnizon niemiecki*** dochodzący do 7.000 wojska, i odpowiednio wielka ilość oficerów i urzędników wojskowych osiadłych tu z rodzinami przyczyniły się do germanizacji miasta, które przed wojną robiło czysto niemieckie wrażenie, napisów polskich nie widziało się wcale, język polski słyszało rzadko. Mimo to w polskim ruchu narodowym odgrywał Grudziądz znaczną rolę, dzięki wychodzącej tu od r. 1894 ***„Gazecie Grudziądzkiej“*** pod redakcją Wiktora Kulerskiego, która przed wojną miała 110.000 prenumeratorów.

W r. 1910 miał Grudziądz 40.325 mieszk., z tego 25.493 ewangelików, 13.612 katolików, 505 menonitów i innych sekciarzy, 703 żydów. Według urzędowego spisu ludności było 35.000 Niemców, 5.300 Polaków. Cyfrę Polaków można jednakże podnieść do 8.000, gdyż wśród katolików mieli oni stanowczą większość. *23 stycznia 1920 r.* w myśl traktatu wersalskiego zajęły miasto wojska polskie pod wodzą gen. Hallera. Grudziądz opuściły rzesze niemieckiego wojska i urzędników, w których miejsce przybyli Polacy, dzięki czemu miasto zaczęło się szybko polszczyć, chociaż nie tak szybko jak Toruń. Ubytkowi Niemców nie odpowiada jednak równie szybki przypływ Polaków, dzięki czemu ludność zmniejszyła się przeszło o 6.000 m., a 1 października 1921 liczył Grudziądz 34.000 m. Przy głosowaniu do sejmu 5 listopada 1922 na listy polskie padło 10.541 (84%), na niemieckie tylko 2.034 (16%) głosów. *Herb miasta* przedstawia czarną głowę byka na białem tle.

Nad miastem, dominuje ***Góra Zamkowa** zwana Walczakiem z resztkami dawnego *zamku.* Zamek ten, zbudowany przez Krzyżaków około r. 1250, do r. 1454 siedziba komturów krzyżackich, później starostów grudziądzkich, do których należała też królowa Marja Ludwika, pod względem piękności położenia wybija się na czoło zamków krzyżackich. U stóp wysokiej góry z jednej strony płynie majestatyczna Wisła, z drugiej leży miasto. Wedle opisu z r. 1564 składał się on z *przygródka*, zamkniętego bramą Fijewską, położonego na niższej południowej części góry, i z właściwego *zamku* na szczycie góry, którego cztery skrzydła zamykały dziedziniec, otoczony krużgankiem, z głęboką studnią po środku. Na pierwszem piętrze zamku była *kaplica* z trzema ołtarzami gotyckimi i takiemiż stallami, które pozostały po Krzyżakach, Wedle zapisków kanonika Strzesza z r. 1667 ozdobą kaplicy była marmurowa Piéta w wielkim ołtarzu. Na piętrze posiadał zamek trzy duże sale (remter), które były pięknie dekorowane i umeblowane jeszcze w XVII w. Kryty ganek prowadził do gdaniska. Jeszcze w r. 1565 zamek znajdował się w zupełnie dobrym stanie, restaurowany przez polskich starostów, a w r. 1656 został odnowiony na przyjęcie króla i królowej szwedzkiej. Uszkodził go częściowo dopiero szturm polski w r. 1659, jednakże potem odrestaurowany, do rozbioru Polski znajdował się w stanie mieszkalnym. Fryderyk II nie przykładający żadnej wagi do konserwacji zabytków artystycznych i historycznych, skazał go na rozebranie, które trwało 1796—1804, a zdobyty materjał budowlany zużyto na budowę wieży kościoła katolickiego, remizy dla trenu, zakładu karnego i twierdzy. Jeszcze w r. 1800 dawnej sali kapitulnej używano na salę balową. Z całego gmachu pozostała

jedynie *wieża* 20 m. wysoka, zwana Klimkiem, a to na interwencję królowej Luizy. Niegdyś miała mieć ona 30 m., lecz szczyt straciła przy oblężeniu francuskiem w r. 1807. Z wieży piękny * widok na miasto i okolice, oraz na dolinę Wisły po Chełmno i Nowe. Dokoła ruin urządzono w r. 1839 *park zamkowy*. Do resztek muru zamkowego dobudowano w połowie XIX w. budynek restauracyjny. W dawniejszej fosie zamkowej urządzono plac gier dla dzieci. Niedaleko Klimka przy dębie pamiątkowym umieścili Niemcy tablicę pamiątkową walk z Francuzami w 1813—15, zaś w r. 1872 jako w stuletnią rocznicę rozbioru Polski mały pomnik z pruskim orłem. W r. 1895 odkopano studnię 50 m. głęboką na dziedzińcu zamku.

Klimek
Fot. mjr. Henryk Gąsiorowski
Ze zb. Min. Robót Publ.

U stóp góry zamkowej wzdłuż Wisły stoi szereg starych **spichrzów**, poczęści jeszcze z doby gotyckiej pochodzących. Szczególnie malowniczo przedstawiają się one od strony Wisły. Najstarszy (Bornwalda) ma pochodzić z połowy XIV w. Jeden ze spichrzów służył w XVII w. za kościół ewangelicki. Spichrze opierają się o dawne mury miejskie, które broniły miasta od strony Wisły, pozostały też z tej strony resztki *bramy wodnej*, która prowadziła ku Wiśle i do młyna. Gdy w r. 1903 spłonęła znaczna część starych spichrzów, odbudowano ją w stylu przypominającym poprzedni.

Wiodąca między nimi ul. Spichrzowa prowadzi z Góry Zamkowej do **kościoła św. Mikołaja,** katolickiej fary grudziądzkiej. Jest to trzynawowy gotyk, którego prezbiterjum zaczęto w r. 1299, nawę główną zbudowano w XIV w., zaś boczne i wieżę w XV w. Po kilku pożarach uległ restauracjom, w szczególności odnowiono w r. 1659 prezbiterjum, po zni-

szczeniu w czasie bitwy szwedzko-polskiej. W nawach sklepienie gwiaździste, w prezbiterjum absyda wieloboczna, co się rzadko zdarza przy kościołach z doby krzyżackiej. Kościół ma 42 m. dł., 21 m. szer. w nawach, 16 m. wys. **Wieża** miała poprzednio siodłowy dach gotycki i szczyty schodkowe. Obecny hełm z r. 1738. Zdobiące wieżę średniowieczne rzeźby z gliny, być może pochodzą z zamku. Cały kościół zbudowany jest z nietynkowanej cegły. **Urządzenie wewnętrzne** późno-barokowe pochodzi z r. 1728, sygnatura z r. 1796. Ostatniej restauracji poddano kościół w r. 1896, z tego też czasu pochodzą witraże. W kościele tym obradowały często sejmy generalne pruskie. W latach 1572–98 jak wiele innych w województwie chełmińskiem był kościół w rękach **protestantów**, a powtórnie w latach 1655—59 za rządów szwedzkich, przyczem został obrabowany i ogołocony z dawnego urządzenia. Barokowa **kruchta** z r. 1632, fundacji starosty pokrzywnickiego Jana Działyńskiego posiada piękny ***portal**, który należy do najcenniejszych zabytków późnego renesansu na Pomorzu.

Fara

Do osobliwości kościoła należy stara ***chrzcielnica** z granitu, z płaskorzeźbami smoków, częściowo romańska, dwa duże wczesnogotyckie lichtarze z bronzu, i dwa średniowieczne ***obrazy** cechowe z XIV w., przedstawiające Zaśnięcie i Koronację M. Boskiej, które mają pochodzić z dawnej kaplicy zamkowej. Należą one do najstarszych i najcenniejszych zabytków malarstwa w województwie Pomorskiem. **Kazalnicę** zdobią medaljony ze stiuku w manierze japońskiej z początków XVIII w., z ornamentem roślinnym na czarnem tle, dzieło Jezuitów. Wśród **grobowców** jest mały grobowiec z marmuru starosty i podkomorzego chełm. Jakuba Szczepańskiego († 1630) oraz pochodzący z czasów protestanckich grobowiec Katarzyny Germanowej († 1588). Wśród obrazów ołtarzowych dobrym jest obraz Madonny z Aniołami z XVII w. W skarbcu antepedjum i kilka bogato haftowanych

ornatów z pocz. XVIII w. Jeden z dzwonów gotycki z r. 1482. Pająk z r. 1858 jest naśladownictwem gdańskiego. Za czasów przedrozbiorowych posiadał kościół kilka *kaplic* barokowych z grobowcami szlachty polskiej, które rozebrano za czasów pruskich. Przy prezbiterjum była barokowa kaplica *Działyńskich*, fundowana w r. 1624 przez Jana Działyńskiego dla Jezuitów, później zamieniona na kaplicę Działyńskich, gdzie były ich grobowce, zniszczone w r. 1656 przez Szwedów. Obok była renesansowa kaplica *Kostków* z połowy XVI w., z grobowcami, które zniszczyli Szwedzi. Trzecią była kaplica *św. Michała*, służąca dla cechów. Wszystkie zostały rozebrane w r. 1796.

Kruchta fary
Fot. ze zb. Urzędu Parafjalnego

Za polskich czasów proboszczami kościoła byli stale Polacy, w XIX w. natomiast aż do ostatnich lat wyłącznie Niemcy, chociaż większość parafjan była polskiej narodowości. Jeden z proboszczów Dietrich (1811—48) umieścił na bramie kościoła dwa *napisy niemieckie,* z których jeden opiewał: „Wir glauben alle an einen Gott und die Liebe vereinigt uns alle.“ Był to cytat z listu króla Fryderyka Wilhelma III, jako aluzja do działalności ks. Dietricha, która dążyła do pojednania katolików i protestantów. Napis ten był solą w oku Jezuitów, to też w r. 1858 po gwałtownem kazaniu wygłoszonem przez jednego z niemieckich Jezuitów przeciwko działalności ks. Dietricha, jako zbyt liberalnej, został tajemniczo w nocy usunięty, co wywołało wielką wrzawę w całych Niemczech wśród liberałów i protestantów. Po długich targach i zachodach, został ów napis dopiero w r. 1897 umieszczony na nowo, ale tym razem na schronisku ewangelickiem przy ul. Strzeleckiej. Na bramie kościoła katolickiego zastąpiono go niemieckim napisem „Pójdźcie do mnie wszyscy, którzy pracujecie i zmęczeni jesteście“.

Obok kościoła św. Mikołaja stoi dawny **kościół Jezuitów**, barok bez wieży, budowany w latach 1648—1723 głównie kosztem starosty rogozińskiego Jana Działyńskiego. Pierwsza

wojna szwedzka przerwała budowę na czas od r. 1655—82. Kościół jest jednonawowy, dość mały, jego długość wynosi zaledwie 23 m. Wnętrzo bogato i artystycznie dekorowane w stylu barokowym. Trzy ołtarze późnobarokowe z XVIII w. z ówczesnymi obrazami dobrego pędzla. Wielki ołtarz, który jest dziełem Józefa Krausa z Gdańska, malowany przez ks. Steinera, fundował wojewoda chełm. Ansgary Czapski ok. roku 1740. W r. 1722 przeniesiono tu z Jabłonowa cieszący się sławą cudowności obraz św. Franciszka Ksawerego. Z kościoła farnego przeniesiono tu barokowy grobowiec wojewody Czapskiego.

Jezuici osiedli w Grudziądzu w r. 1622, a do czasu budowy własnego kościoła korzystali z kaplicy Działyńskich przy farze. Z przerwą w czasie drugiej wojny szwedzkiej, kiedy ich wypędzono z miasta, prowadzili tu **kolegjum** mieszczące się w okazałym gmachu barokowym obok kościoła. Po rozbiorze Polski i kasacie Jezuitów zamieniono kolegjum na świeckie gimnazjum, później zaś seminarjum nauczycielskie. W korytarzach zachowało się kilkanaście portretów dobrodziejów klasztoru z rodziny Działyńskich, Czapskich, Tarnowskich, Konopackich, biskupa Opalińskiego, i t. d. Kościół Jezuitów zamieniono na szkolny. Przez kasatę Jezuitów nabył rząd pruski ich obszerne dobra, a wśród nich 13 wsi, Jabłonowo, Świerczyny, Świerczyńską Wolę, Szymkowo, Iwanki, Kamień, Kłódki, Koźlarkę, Borówkę, Smolniki, Ruszkowo, Radziki, i Łapinożek, oraz skolonizował je Niemcami. Ostatnim rektorem Jezuitów był ks. Gabrjel Działyński.

Chrzcielnica romańska w farze

Magistrat nabył w końcu XIX w. gmach kolegjum Jezuickiego na **ratusz**, który odnowiono w r. 1913. Z architektury jezuickiej zachowało się wiele szczegółów barokowych np. piękny portal. Bogato dekorowany freskami dawny refektarz służy za salę posiedzeń Rady gminnej. Wieża spaliła się przed kilku laty i dotychczas nie została odbudowana.

Niewielki **Rynek** zachował tylko kilka starych kamienic, większość pochodzi z końca XIX w. Należy do nich też duży

hotel *Królewski Dwór,* który stoi na miejscu spalonego w r. 1895 ratusza. W oczy rzuca się przedewszystkiem ogromny modernistyczny ***dom towarowy,*** zbudowany przez Niemców przed wojną, obecnie w polskiem ręku. Na środku rynku stał do r. 1920 ***pomnik*** Wilhelma I dł. Henryka Güntera-Gera, banalny jak wiele podobnych pomników, odsłonięty przez Niemców przy udziale gen. Mackensena w r. 1911 dla upamiętnienia 500-letniej rocznicy ścięcia na rynku Grudziądzkim przez Krzyżaków przychylnego Polsce przywódcy związku Jasz-

Kosciół pojezuicki i ratusz

czurczego Mikołaja z Ryńska († 1411). Miało to być niemieckie antydotum na obchodzony w poprzednim roku przez Polaków 500-letni jubileusz zwycięstwa pod Grunwaldem. Granit do podstawy pomnika sprowadzono z Brockenu w Harzu.

Przy ul. Klasztornej dawny **kościół Benedyktynek** (św. Ducha), barok z końca XVII w. wykończony w r. 1730, jednonawowy o 28 m. długości. Niegdyś stał obok Bramy Toruńskiej parafjalny kościół św. Ducha, który w r. 1569—98 należał do ewangelików, później zaś w r. 1631 został oddany Benedyk-

tynkom, przybyłym z Chełmna. Ich klasztor fundował w r. 1624 starosta Jan Działyński, a zakonnice utrzymywały pensjonat żeński. W r. 1659 w czasie bitwy szwedzko polskiej zgorzał kościół z klasztorem, poczem został odbudowany w obecnej formie. Zaraz po rozbiorze Polski rząd pruski zabrał dobra klasztorne, w skład których wchodziły wsie: Czerwińska, Bobrowo, Daszkowo, Hanowo, Osieczek, Probacz, Szumiłowo, Turznica, Włosienica, Cholewice, Kwiatki, Marzanki i Płużnica. Klasztor przetrwał jeszcze do r. 1838, kiedy uległ kasacie, kościół oddano ewangelikom na kościół wojskowy, a w klasztorze umieszczono seminarjum nauczycielskie. Ostatnie zakonnice opuściły klasztor w r. 1840, ostatnia ksieni Teresa Żółkiewska zmarła w r. 1868. Dopiero w roku 1900 po wybudowaniu w obrębie fortecy nowego ewangelickiego kościoła garnizonowego, dawny kościół Benedyktynek zamieniono na katolicki kościół garnizonowy, jednakże w międzyczasie ewangelicy ogołocili go z całego dawnego barokowego urządzenia wewnętrznego. Obecnie kościół służy na nabożeństwa niemieckie. Po Benedyktynkach pozostał dobry obraz Zesłania Ducha Świętego z XVIII w., zawieszony na ścianie, i barokowy wielki ołtarz. W oknach brzydkie witraże z czasów pruskich, przypominają ówczesny militarny użytek kościoła, przedstawiając św. Józefa jako patrona pionierów, św. Jerzego — kawalerji, św. Maurycego — piechoty, i św. Barbary — artylerji. Obok kościoła stoi dawny ***pałac Opatek***, charakterystyczny barokowy jednopiętrowy budynek, ozdobiony w nyżach między oknami czterema rzeźbami św. Biskupów i 4 rzeźbami św. Opatek. Od r. 1834 mieści on seminarjum nauczycielskie niemieckie.

Mury miejskie
Fot. mjr. Henryk Gąsiorowski
Ze zb. Min. Robót Publ.

U wylotu ul. Klasztornej stała niegdyś **brama Toruńska**, rozebrana w połowie XIX w., zachowały się tu jednakże resztki ***murów miejskich*** koło ogrodu szkolnego, wzdłuż których otwarto w r. 1907 ***promenadę***, nazwaną przez Niemców prome-

nadą królowej Luizy. Pozatem z dawnych fortyfikacyj miejskich zachowała się tylko *brama Wodna* przy ul. Spichrzów. Niegdyś miał Grudziądz nadto bramy Łasińską, Toruńską, Boczną. Resztki murów miejskich widać też w małych domkach w okolicy zamku. W stronie wschodniej zachowała się też część murów z jedną z wież, podobnie jak i w stronie południowej.

Stare miasto od południa i wschodu opływa **kanał Trynki,** łączący Ossę z Wisłą. Tradycja przypisuje jego budowę Kopernikowi, odnosi zatem jego powstanie do czasów polskich, w rzeczywistości istnieje on jednakże od czasów krzyżackich. Przy ujściu kanału do Wisły urządzono mały *port*, przy którym stoi przystań wioślarska niemieckiego towarzystwa wioślarskiego zbud. w r. 1908.

Z rynku ku wschodowi biegnie szeroka **ul. Mickiewicza,** przy której stoi *synagoga* z r. 1844, a dalej na rogu ul. Sienkiewicza okazały gmach *poczty*, w stylu kombinującym motywy późnego gotyku nadwiślańskiego z renesansem. Naprzeciw *Żydowski zakład sierót*, fundacji K. Lachmana w r. 1873. Przy końcu ul. Mickiewicza na skwerze nad kanałem Trynki stoi **kościół ewangelicki,** zbud. w latach 1896—8 w stylu wczesnego gotyku, z wieżą 67 m. wys., wedle proj. A. Menkena z Berlina. Ogólna liczba siedzeń w kościele i na emporach 1446, w zimie ogrzewany jest kaloryferami. Malowidła ścienne Ferdynanda Buscha, którego pędzla jest też kopja Leonarda da Vinci „Wieczerzy Pańskiej" nad ołtarzem. Ołtarz z piaskowca i porfiru, jest dziełem rzeźbiarza Sagebila z Brunświku. Witraże z postaciami proroków i ewangelistów proj. Didden i Busch. Ogromne organy o 35 rejestrach z fabryki Dintza. Po przeciwnej stronie ul. Mickiewicza nad Trynką stoją gmachy elektrowni i gazowni miejskiej. Po drugiej stronie Trynki przy ul. Młyńskiej 12 *Ewangelicki zakład sierót* im. Bormana z r. 1910. Powyżej *dom niemiecki*, kompleks budynków zbud. w r. 1910 wedle proj. arch. Mankego, z dużą salą o 1400 siedzeniach, przeznaczoną na przedstawienia, zebrania i koncerty. Organy firmy Wittecka z Elbląga poruszane elektrycznie.

Gmachy szkolne zgrupowały się głównie przy **ul. Sienkiewicza.** Stoi tu neorenesansowy gmach *gimnazjum* z r. 1881 (gimnazjum istnieje w Grudziądzu od r. 1866), oraz *szkoła realna*, założona w r. 1891, mieszcząca się w gmachu neogotyckim, zbud. w r. 1901 wedle proj. arch. miejskiego Witta. Od frontu aula dwupiętrowej wysokości, której okna zdobią witraże a ściany stukatury i malowidła podobnie jak westybul. W r. 1905 wstawili tu Niemcy posąg Wilhelma I dł. Siemeringa z Berlina, model pomnika z Aleji Zwycięstw w Berlinie.

Grudziądz ma wiele pięknych nowoczesnych **gmachów szkolnych**, tak szkół powszechnych jak średnich i fachowych. Rozrzucone są one we wszystkich dzielnicach miasta, a powstały przeważnie w ostatnich latach przed wojną. Nad Trynką przy ul. Trynkowej 19 stoi seminarjum nauczycielskie żeńskie (dawna szkoła Ludwiki), a niedaleko nowoczesny budynek wyższej szkoły żeńskiej zbud. w r. 1907 jako szkoła Wiktorji. Niemcy prowadzili tu też szkołę gospodarstwa domowego. W r. 1907 powstała przy ul. Radzyńskiej koło dworca szkoła budowy maszyn, jedyna w województwie Pomorskiem. Pozatem jest seminarjum nauczycielskie męskie przy ul. Lipowej (zał. 1816), szkoła rzemieślnicza, szkoła handlowa, a szkoły ludowe posiadają 6 pięknych gmachów, wśród których wyróżnia się modernistyczny gmach 5-tej szkoły przy ul. Brackiej.

Równoległe z ul. Mickiewicza biegnie ruchliwa **ulica Trzeciego Maja**, główna arterja komunikacyjna między Rynkiem a dworcem kolejowym. Wyprowadza ona na wąski a długi dawny Rynek Zbożowy, obecnie zwany **Placem 23 Stycznia**, dla uczczenia daty, w której wojsko polskie okupowało Grudziądz. Wśród skweru na środku placu stał tu za niemieckich czasów pomnik Bismarcka. Jest to punkt węzłowy linij tramwajowych w Grudziądzu. Ku południowi dość daleko za miasto wiedzie tramwaj długą ul. Chełmińską.

Droga na dworzec kolejowy prowadzi ul. Strzelecką, przy której mijamy **ogród Strzelecki**. Bractwo Kurkowe istnieje już w Grudziądzu od początku XIV w., ale jego najstarsze dokumenty zginęły w czasie pożaru miasta w r. 1659, zachowały się natomiast przywileje króla Jana III i Stanisława Augusta. Poprzednia strzelnica znajdowała się w rowie miejskim. Obecnie mieści się tu ***teatr polski***. Niedaleko na rogu ul. Staszica ***schronisko ewangelickie***, gdzie w r. 1897 wmurowano wspomniany poprzednio napis „Wir glauben alle an einen Gott und die Liebe vereinigt uns alle“.

Dworzec kolejowy, jak wszystkie nowoczesne dworce w Niemczech wygodnie urządzony z szeregiem krytych peronów. Zbudowano go w r. 1904, wzorując się pod względem wyglądu na budowlach krzyżackich. Dzielnica południowa miasta, w której leży dworzec, jest **dzielnicą fabryczną**. W Grudziądzu rozwinął się w szczególności przemysł metalowy, a fabryki tutejsze zatrudniały przed wojną 1000 robotników. Od r. 1899 posiadał też Grudziądz Izbę Handlową. Największą jest fabryka maszyn rolniczych Ventzkiego. Pozatem jest tu jeszcze odlewarnia żelaza Millera, fabryka cygar, browar przy ul. Strzeleckiej, fabryka wagonów, fabryka butów, szereg cegielń i t. d. Za torem kolejowym przy ul. Rzeźni ***rzeźnia***

Spichrze, fara i Klimek z nad Wisły

miejska, zbud. w roku 1900, gdzie rocznie biją do 35.000 sztuk bydła.

Niedaleko dworca przy ul. Moniuszki niewielki jednopiętrowy gmach ***Bazaru,*** który za czasów pruskich jednoczył towarzystwa i instytucje polskie. Najstarszem wśród nich było założone w r. 1887 Towarzystwo Przemysłowców Polskich, pozatem istniały Towarzystwo Ludowe, Zjednoczenie Zawodowe Polskie, Sokół, Lutnia, i kilka innych. Najpoważniejszą instytucją polską w Grudziądzu była wówczas założona w r. 1894 **Gazeta Grudziądzka.** Za dworcem przy drodze Łąkowej, daleko od miasta, w szeregu budynków mięści się redakcja Gazety Grudziądzkiej, drukarnia jedna z największych i najlepiej urządzonych w Polsce, jest tu też specjalna elektrownia.

Za dworcem leży w klinie między ul. Cegielnianą a Radzyńską duży * **park miejski,** który został przerobiony z bliższej miasta części lasu miejskiego. W parku restauracja letnia i place sportowe. Z parkiem sąsiaduje przy ul. Wiktoriusa ***ogród Botaniczny,*** zajmujący obszar 2 morgów. Jest tu też małe alpinarjum. Park ugrupowany systematycznie, założony w r. 1907, jest otwarty od 7—12 i 2—7. Po przeciwnej stronie ul. Wiktoriusa mieszczą się w modernistycznych willach zbudowanych w ostatnich latach przed wojną trzy ***zakłady filantropijne,*** w szczególności ewangelicki zakład sierot im. Petersohna, otwarty w r. 1910 i miejski dom starców, zbud. w r. 1912.

Za parkiem leżą **cmentarze.** Stosownie do wyznania ludności największym jest cmentarz ewangelicki, mniejszym katolicki, najmniejszym żydowski. Wszystkie są starannie utrzymane, na każdym wiele pięknych pomników. Stary cmentarz ewangelicki na którym chowano do r. 1905, leży w centrum miasta przy ul. Brackiej. Za cmentarzami ciągnie się jeszcze 1 km. szeroki a 2 km. długi ***las miejski,*** w którym są boiska sportowe. Obfituje on w różne osobliwości botaniczne, a brekinia tutaj, oraz w lesie koło Mędrzyc, ma wschodnią granicę swego rozprzestrzenienia.

Idąc ul. Radzyńską wzdłuż lasu miejskiego mijamy na prawo ogromne koszary, za któremi stoją **wodociągi.** Otwarto je w r. 1899, a wodę czerpią z 7 wierconych studni. ***Kanalizacja*** założona w r. 1907, rozszerzona w r. 1911, posiada rury o ogólnej długości 81 km. ***Chodniki*** w mieście wyłożone są szwedzkim granitem.

O ile południowa dzielnica jest dzielnicą fabryczną, o tyle północna jest **dzielnicą koszar,** gdzie za czasów niemieckich znajdował pomieszczenie dochodzący do 9.000 żołnierzy garnizon fortecy grudziądzkiej, która należała do najsilniejszych w Niemczech. Dzielnicę tą przecina ***ul. Kwidzyńska,*** która

w dalszym ciągu przechodzi w ul. Lipową. Na rogu ul. Solnej mijamy na lewo *teatr* przerobiony z szopy, budynek zewnątrz niepokaźny, ale wewnątrz nowocześnie urządzony. Po przeciwnej stronie ul. Kwidzyńskiej ***zakład karny,*** w obrębie którego znajduje się też dawny klasztor i **kościół Reformatów,** który można zwiedzać za zgłoszeniem u kapelana przy wejściu do więzienia. Kościół ten powszechnego dla kościołów reformackich typu, jest to skromny barok bez wieży. Zbudowano go w roku 1751 na gruncie starościńskim, ofiarowanym przez Jerzego Mniszcha marszałka nadwornego, który był wówczas starostą grudziądzkim. W r. 1801 nastąpiła kasata klasztoru, w którego gmachu umieszczono więzienie, rozszerzając go z materjału budowlanego uzyskanego z zamku. Kościół pozostawał jeszcze do r. 1832 w ręku katolików, potem zamieniono go na kaplicę więzienną. Urządzenie wewnętrzne, o ile pochodzi z czasów Reformatów, wcale artystyczne, ładnie rzeźbione ołtarze w naturalnym kolorze drzewa.

Przy ul. Lipowej naprzeciw ul. Koszarowej ***seminarjum nauczycielskie,*** mieszczące się w posępnym gmachu z r. 1897. Dalej pod nr. 28, w sąsiedztwie Komendy Wojskowej **Muzeum Miejskie,** które zbud. w r. 1911, gromadząc fundusze z zasiłków rządowych, miejskich i zapisów prywatnych. Zbiory te zapoczątkowane około r. 1850 przez osoby prywatne, a systematycznie gromadzone przez „Altertumsgesellschaft" istniejące od r. 1883—1921, składają się przeważnie z zabytków przedhistorycznych. Muzeum jest otwarte w środy i soboty od 10—12, w niedziele od 11—12, zresztą za zgłoszeniem w dyrekcji. Na parterze są zbiory etnologiczne, przedhistoryczne, oraz zabytki z dziejów kultury. Najcenniejszym zabytkiem muzeum są * ***wykopaliska*** zawierające 870 urn i innych przedmiotów z I. i II. wieku (epoka La Tène), a wykopanych na polach sąsiedniej wsi Rządza. Znakomicie zachowany jest grób skrzynkowy ze Starego Marza. W szafie nr. 5 jest cenna urna twarzowa i ozdoby z bronzu. Rzadki okaz bransolety złotej z okresu rzymskiego i cenniejsze monety przechowywane są w banku. ***Zbiór numizmatyczny*** zawiera 4.000 monet, od czasów rzymskich zaczynając. Jest tu też wiele monet z czasów krzyżackich i polskich. Wystawa numizmatyczna zmienia się perjodycznie. Prócz monet i zabytków przedhistorycznych w drugim pokoju wystawione są przedmioty z czasów krzyżackich i plany Grudziądza z r. 1656, 1772, i t. d. W trzecim pokoju są wyroby przemysłu artystycznego, w czwartym pamiątki po generale Courbière.

W suterenach jest posąg marszałka niem. Hindenburga, sanie, na których podobno uciekał Napoleon. stara broń, oraz

dział etnologiczny, zawierający przedmioty przywiezione z Nowej Gwinei. Na I p. jest *bibljoteka* i czytelnia, na II p. gabinet przyrodniczy, oraz wystawa obrazów, książek i t. p. Katalog Muzeum wykazuje przeszło 5.000 przedmiotów i tyleż monet.

Muzeum pozostaje pod zarządem T. S. L. Sekcji Muzealnej, opiekuje się niem także Tow. Krajoznawcze.

Ul. Słowackiego prowadzi stąd do dawnej **** fortecy grudziądzkiej,** malowniczo położonej na wyżynie wzniesionej

Stara twierdza grudziądzka

Fot. mjr. Henryk Gąsiorowski — Ze zb. Min. Robót Publ.

60 m. nad Wisłą, $2^1/_2$ km. na północ od miasta. Wkrótce po rozbiorze Polski zaczęto ją budować w r. 1776 w miejscu wskazanem osobiście przez Fryderyka II, które oznacza kamień pamiątkowy. Forteca ta miała zapewnić panowanie Prus nad Dolną Wisłą i uniemożliwić niepodległej jeszcze wówczas Polsce odzyskanie Prus Królewskich. Budowa pod kierownictwem inż. Gontzenbacha trwała od r. 1776—89; zatrudnionych było przy niej 5.000 robotników, sprowadzonych z głębi Niemiec

a nawet z Holandji. Koszta wynosiły $2^1/_2$ miljona ówczesnych pruskich talarów. Do budowy zużyto 16 miljonów cegieł wytwarzanych w specjalnych cegielniach i dowożonych przez 180 wozów, odpowiednią ilość kamieni i wiele materjału z rozbieranych w tym celu dawnych zamków krzyżackich (Rogóżno, Radzyn, Pokrzywno). Przy budowie fortów stawianych systemem Vaubana (suche rowy, bastjony i pola minowe) pracowało 500 murarzy.

Twierdza odznaczyła się w r. 1807 wytrzymaniem 5 miesięcznego ***oblężenia przez Francuzów,*** kiedy bronił jej wytrwale komendant Wilhelm de l'Homme de ***Courbière,*** mając 132 oficerów, 5.721 ludzi załogi i 205 armat. Francuzi zajęli 22 stycznia 1807 miasto Grudziądz, a wkrótce potem zaczęli oblężenie twierdzy. Z prawego brzegu Wisły otoczyły ją wojska francuskie i nadreńskie, z lewego polskie legjony. Nie brakło Polaków także wewnątrz twierdzy, owszem stanowili oni niemal połowę wśród żołnierzy pruskich, nic więc dziwnego, że mimo wszelkich środków stosowanych przez ***Courbièra*** w ciągu oblężenia 800 ludzi zdezerterowało z twierdzy, zaciągając się niejednokrotnie w szeregi legjonów polskich. Oblężenie zaczęło się w początkach lutego, ale bombardowanie fortecy z ciężkich dział dopiero w maju, na co w czerwcu odpowiedzieli Prusacy bombardowaniem miasta zajętego przez Francuzów. Francuski komendant gen. Victor był jednakże na tyle rycerskim, że nie chcąc narażać miasta na zniszczenie dał Courbièrowi zapewnienie, że w przyszłości od strony miasta nie będą podejmowane żadne kroki przeciw twierdzy. Oblężenie skończyło się po pokoju w Tylży 9 lipca 1807, jednakże blokada trwała jeszcze do grudnia tegoż roku. Grudziądz jako jedyna twierdza niemiecka, która oparła się wówczas Francuzom, zyskał ogromną sławę w Niemczech, a Courbière został obwołany bohaterem narodowym. Gdy zmarł w r. 1811 pochowano go w Grudziądzu w obrębie twierdzy na bastjonie III, niedaleko ówczesnego domku komendanta, który z czasem zamieniono na muzeum Courbièra. Grób ocieniają dwie stare lipy. W r. 1815 stanął w twierdzy kosztem Fryderyka Wilhelma III oryginalny, ale nie artystyczny ***pomnik Courbièra,*** złożony z różnych części ówczesnej broni. W ***Muzeum*** nagromadzono pamiątki związane z osobą Courbiera i oblężeniem Grudziądza, broń ówczesną pruską, francuską i polską, biust Courbièra dłuta Wolffa, sztych francuski przedstawiający oblężenie Grudziądza i t. p. Obecnie zbiory te przeniesiono do Muzeum Miejskiego.

Za czasów przedkonstytucyjnych służyła forteca za więzienie polityczne, a jednym z więźniów takich w latach

1838—9 był poeta niemiecki Frytz *Reuter*. W celi, w której siedział nad Dolną Bramą urządzili Niemcy w r. 1910 — w stuletnią rocznicę urodzin poety, muzeum pamiątkowe.

Z czasem twierdza straciła swe znaczenie militarne i została zamienioną na kazamaty mieszkalne. Najsilniejsze forty powstały wówczas w promieniu 5 km. od miasta, szczególnie na Księżych Górach, na wschód od Grudziądza. Dawnej fortecy nadano w r. 1897 urzędową nazwę „Fortecy Courbièra", i utworzono z niej odrębną gminę o 2600 m., w czem 2250 wojska. Forteca otrzymała niedawno zgoła nieodpowiednią nazwę „Fortu Mestwina", gdyż książęta pomorscy, którzy władali tylko na lewym brzegu Wisły, niczem z Grudziądzem nie byli związani. Do jej zwiedzenia potrzeba pozwolenia dowództwa garnizonu przy ul. Lipowej 26, nazewnątrz można ją zwiedzać jednakże bez pozwolenia, gdyż obecnie nie ma ona już znaczenia militarnego.

Niechaj nikt bawiąc w Grudziądzu nie zaniedba zwiedzenia fortecy, gdyż jest to pierwszorzędna osobliwość, nietylko jako głośna w całej Europie pamiątka historyczna, ale jako typ najsilniejszej fortecy epoki napoleońskiej, ciekawej z tego powodu dla osób interesujących się dziejami budownictwa fortecznego. Imponująco przedstawiają się olbrzymie fosy, otoczone prostopadłemi gładkiemi ścianami, wyłożonemi blokami kamiennymi na wysokość kilku pięter, które otaczają fortecę dokoła. Główny gmach kilkaset metrów długi o bardzo grubych murach stoi od strony Wisły. W pierwszych miesiącach po odzyskaniu niepodległości istniał niefortunny pomysł zrównania fortecy z ziemią dla dania zajęcia bezrobotnym, który jednakże na szczęście wykonanym nie został.

Powrót z fortecy do miasta wskazany jest bardzo piękną drogą o charakterze parkowym, która prowadzi brzegiem wyżyny nadwiślańskiej ku górze zamkowej w Grudziądzu, a z której ma się urozmaicony widok na płynącą w dole Wisłę i Żuławy Nadwiślańskie.

Na górze fortecznej oprócz okazałych koszar zbudowali Niemcy w r. 1897—1900 **kościół garnizonowy,** wedle proj. Ramlowa i Borowskiego. Jest to dwunawowy kościół neogotycki, o 1000 siedzeń z 66·5 m. wysoką wieżą. W formach zewnętrznych naśladuje dawne kościoły krzyżackie. Sklepienie opiera się na dwóch wysmukłych filarach granitowych. Obecnie służy kościół na nabożeństwa katolickie, za czasów pruskich był ewangelickim. Niedaleko stare *szańce szwedzkie,* później wały forteczne. W r. 1907 wznieśli tu Niemcy *pomnik 1807 r.* w formie obelisku, z nazwiskami 640 poległych żołnierzy, (wśród nich sporo Polaków), medaljonem Courbièra i rzeźbą

żołnierza niemieckiego dłuta Józefa Tibora z Konarzyna. Poniżej kościoła garnizonowego opada wzgórze forteczne stromo w stronę miasta: stok ten jest w zimie ulubionym terenem *sportu saneczkowego* młodzieży. W obrębie twierdzy wznieśli też Niemcy w r. 1875 *pomnik poległych* w wojnie 1870—71 żołnierzy miejscowego 44 p. p. Pułk ten rekrutujący się z sąsiednich polskich powiatów województwa pomorskiego miał w wojnie francusko-pruskiej 1694 poległych, najwyższą cyfrę z całej armji niemieckiej, gdyż sztab generalny niemiecki najobficiej szafował krwią pułków z Poznańskiego i Prus Zachodnich, w których służyli polscy „Bartki zwycięzcy". Niedaleko tego pomnika *cmentarz forteczny*, gdzie jest też zbiorowy grób jeńców francuskich zmarłych w r. 1871 w niewoli nie-

Most w Grudziądzu

mieckiej, oraz jeńców austrjackich (wśród nich kilku Polaków z Galicji) i duńskich z r. 1864. *Góra Forteczna,* 86 m. n. m. jest najwyższem wzniesieniem nad Wisłą w dolnym biegu.

Przechadzki podmiejskie. Na *lewy brzeg Wisły,* gdzie rozciąga się urodzajna równina, wzniesiona zaledwie 23 m. n. m. dostać się można albo przy pomocy parowca, albo **mostem żelaznym* na Wiśle, który służy też dla ruchu pieszego i kołowego. Z mostu ładny widok na miasto. Zbudowano go w r. 1879, ma 1143 m. dług., opiera się na 12 filarach. Poszczególne łuki mają 94 m. długości, filary są wkopane na 9 m. głęboko pod poziom Wisły. Koszta budowy wynosiły 5,386.000 marek w złocie. Dopiero budowa tego mostu ułatwiła rozwój Grudziądza jako centrum przemysłu i handlu, zamykając okres jego poprzedniego rozwoju jako portu nad Wisłą handlującego zbożem. Na lewym brzegu Wisły rozsiadły się długim i sze-

rokim pasem ***kolonje niemieckie,*** przeważnie ewangelickie. Ich mieszkańcy są po części potomkami dawnych osadników holenderskich.

Na prawym brzegu Wisły na przestrzeni 10 km. wzdłuż rzeki ciągnie się ***pasmo wzgórz*** dodających malowniczości okolicy. Zaczynają się one koło Rządzy na południe od Grudziądza, we wzgórzach Strzemięcińskich dochodzą do 80 m. wysokości, potem zniżają się koło Grudziądza, gdzie przebija je kanał Trynki, w Górze Zamkowej wznoszą się 70 m. a w Górze Fortecznej do 86 m., a wreszcie opadają przy ujściu Ossy. Od strony Wisły mają one strome urwiska, a jedynie Góra Forteczna ma z tej strony sztuczne terasy. Najpopularniejszą jest przechadzka w górę rzeki, gdzie idąc brzegiem 2 km. od mostu kolejowego dochodzimy do **Strzemięcina.** Nad brzegiem Wisły zalesione wzgórze, z którego piękny widok na miasto i Wisłę, u stóp którego postawiono w r. 1900 budynek restauracyjny w szwajcarskim stylu, gdzie w lecie odbywają się koncerty muzyki. W r. 1786 założono tu winnicę, w której było przeszło 8.000 krzewów. Powrócić stąd najdogodniej do miasta tramwajem przez ul. Chełmińską. Między Strzemięcinem a Mniszkiem leży ***Rządza,*** wieś sławna z wykopalisk przedhistorycznych z epoki la Téne. Wskazaną jest wędrowka wzdłuż Wisły ze Strzemięcina do Rządzy, w godzinach porannych, kiedy są odpowiednio oświetlone urwiste brzegi nad Wisłą.

Idąc wzdłuż lasu miejskiego 3 km. od dworca kolejowego ul. Radzyńską dochodzimy do ***toru wyścigowego,*** posiadającego krytą trybunę. Piękną jest przechadzka z przystanku Królewska Droga do leśniczówki **Rudnik,** położonej opodal gościńca do Dębińca (białe znaki na drzewach), nad dość dużem ***jeziorem Rudnickiem*** (6 km. z Grudziądza). Jezioro to, do którego z trzech stron przytykają lasy, leży na poziomie 23 m., ma 2·5 km. długości i 1·2 km. szerokości. Powrócić stąd można do stacji w Mniszku (6 km.) piaszczystymi drogami brzegiem jeziora. Po drodze mija się dwa mniejsze jeziora położone idylicznie wśród lasu. Tak w Mniszku jak w Rudniku są restauracje wycieczkowe.

Okolica Grudziądza jest silnie zniemczona, szczególnie wsie po obu brzegach Wisły, zdawna skolonizowane Niemcami. ***Wsie polskie*** zbliżają się pod miasto jedynie od strony wschodniej. Większość polską ma już ***Tarpno, Kuntersztyn,*** a w dalszej okolicy Pokrzywno i Turznice. Tarpno posiada kilka ogrodowych restauracyj, dokąd przybywają w lecie wycieczkowcy ze względu na duży staw i pagórkowatą okolicę. Piękna aleja lipowa prowadzi z Tarpna przez Owczarki do zamku w Rogóźnie.

10 km. na północ leży niedaleko ujścia Ossy od Wisły **Mokra,** wieś z większością Niemców-ewangelików. *Kościół* katolicki, jest to gotyk ceglany z XIV w., który w latach 1548—1620 był w ręku ewangelików, a za pierwszej wojny szwedzkiej uległ zniszczeniu z częścią wsi. Zaczęto go restaurować dopiero około r. 1650. Z tego czasu pochodzi też barokowe urządzenie kościoła, np. jeden z konfesjonałów z roku 1684. Kościół, który ma płaską absydę, ozdobioną zniszczonym szczytem gotyckim z XIV w. i ciężką czworoboczną niską wieżą, zachował nazewnątrz tylko częściowo charakter gotycki. Jeden z dzwonów z r. 1700 odlewał B. Wittwerck w Gdańsku. Na wschód od wsi leży równina, którą Fryderyk II obrał na miejsce corocznych *rewji wojskowych,* wszystkich wojsk stacjonowanych wówczas w Prusach Królewskich i Książęcych. Na rewje te przybywał corocznie Fryderyk II

Grudziądz. Plac 23 stycznia.

i mieszkał w szopie słomą krytej, którą rozebrano w r. 1816. Na miejscu tej szopy postawili Niemcy w r. 1911 pomnik Fryderyka II z kamieni polnych. 7 km. na północ na prawym brzegu Wisły na samej granicy niemieckiej *Wołcze,* z kościołem filjalnym z r. 1737. Pod *Zakrzewem,* na północ od ujścia Ossy do Wisły, wysokie piaszczyste wzgórza, przez Niemców zwane Bingsberge.

Dalsze wycieczki, w górę Wisły do Sartawic, na zachód koleją do Borów Tucholskich, szczególnie w dolinę Czarnej Wody koło Tlenia i Mątawy koło Rulewa. Na wschód do ruin zamku w Rogóżnie i Radzynie oraz Pokrzywnie, na północ do Jamskich Lasów. Opisy ich podane w dr. M. Orłowicza „Przewodniku po woj. Pomorskiem". Dla poznania osobliwości okolicy Grudziądza wskazaną jest piesza dwudniowa ***wycieczka okrężna,*** w szczególności gościńcem przez Owczarki doliną Ossy do zamku w Rogóżnie (15 km.), stąd w dalszym ciągu doliną Ossy przez lasy do Słupa (10 km.), stąd ku południowi wzdłuż jeziora Mełno do zamku w Radzynie (12 km.), a wreszcie stąd przez Pokrzywno (18 km.) lub Dębiniec i Rudnickie lasy (25 km.) z powrotem do Grudziądza. Ogółem około 50 km. pieszej wędrówki, połączonej ze zwiedzeniem trzech ruin zamków, doliny Ossy, jeziora Mełno i szeregu wiosek z ludnością polską. Drogi częściowo obsadzone alejami lipowemi.

SPIS RZECZY.

1. Grudziądz.

2. Okolica.

PLAN
MIASTA GRUDZIĄDZA

Podziałka 1:15000

0 500 1000 1500 m.

Objasnienie znaków:

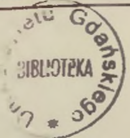
- kolej
- tramwaj
- kościół
- pomnik
- budynek publiczny
- cmentarz

Liczbami oznaczone:

1 Sąd okregowy
2 Pol. Kraj Kasa Pożycz.
3 Komenda miasta
4 Szpital miejski
5 Sanatorjum. 10 Ratusz.
6 Instytut Lochmana
7 Szkoła budowy maszyn
8 Gimnazjum żeńskie
9 Seminarjum naucz.

Plac ćwiczeń wojsk.
Szpital wojskowy
Pomnik 1807
Twierdza Courbiera
Muzeum
Dow. Okr. Korp.
Seminarjum
Kościół ew.
Szk. real.
Gaz.
Elektr.
Poczta
Kościół Ref
Szpital
Rynek
Fara
Zamek
Góra Zamko
Kośc. pobenedykt.
Przewóz
WISŁA
Most
Port zimowy
Stary cmentarz
Fabr. żel. Wentzkiego
Strzelnica (teatr)
Remiza tramw.
Dworzec
Trynka
Cmentarz katol.
Dom starców
Cmentarz ewang.
Cmentarz żyd.
Las miejski
Park miejski
Rzeźnia

WYK. ATLAS LWÓW

Uniwersytetu Gdańskiego
BIBLIOTEKA

